

El desarrelament i la consegüent recerca de la pàtria dins la trilogia de Josefina Rodríguez Aldecoa: *Historia de una maestra, Mujeres de negro, La fuerza del destino*

Mercedes Almagro Bataillou

Resum

L'article planteja la problemàtica de la pèrdua de la pàtria en el cas de les filles de l'exili. Per això es tenen en compte els estudis de la filòsofa Lluïsa Muraro que fan referència a la importància de la recuperació de l'ordre simbòlic de la mare. La teoria de la Lluïsa Muraro s'aplica dins el món de la ficció a tres novel·les de la Josefina Rodríguez Aldecoa: Historia de una maestra, Mujeres de negro i La fuerza del destino, que tenen com a línia argumental la relació entre una mare i una filla que pateixen la guerra civil, l'aïllament i l'exili. Dues dones que construeixen una vida fonamentalment marcada per les separacions i els retrobaments afectius, i que caminen estigmatitzades pel desarrelament i la constant cerca d'una pàtria irrecuperable.

Els corrents postfeministes recuperen la imatge de la mare com imprescindible per a la construcció del subjecte i en especial de la filla. Davant de les teories dels anys seixanta que defensaven l'anul·lació de la figura materna com a font de tots els ancoratges i que reduïen a la dona a la família i a la llar; de mans de teòriques com la Lluïsa Muraro es recupera la mare com a fonament del propi llenguatge (1994). La mare, així, estableix les pautes de la llengua materna que la filla perd quan passa a formar part de la societat patriarcal.¹ L'amor a la mare constitueix el sentit de ser femení i la instauració de l'ordre simbòlic. Saber parlar comenta Muraro significa *portar al món el món*,² i això només podem fer-ho en relació a la mare i no separatament d'ella. És interessant fer referència a aquesta teoria perquè darrerament es recuperen les veus dels nens perduts de la guerra civil.³

Després del conflicte, la doctrina nacional-franquista s'encarregà d'esborrar qualsevol traça que desvetllés la forta implicació que la dona va dur a terme amb la defensa de la Segona República. A més a més del retorn al rol tradicional de la dona,

limitada a la llar i a la família s'hi va afegir el rebuig, l'aïllament i l'oblit com a preu a pagar per la forta participació de les dones en defensa de la República.

Un fet que comportà en el cas de les filles de les vençudes l'anul·lació de la figura materna o en altres paraules de l'ordre simbòlic de la mare, així com per extensió el rebuig i la negació del propi ser. Una gran part de les filles dels vençuts va perdre el contacte real amb la mare —al silenci i a l'oblit— bé perquè el conflicte va separar els nens de la guerra dels seus progenitors, portant-los a l'exili o bé perquè des del propi exili interior van perdre els seus pares a causa de la presó o fins i tot de l'afusellament. La ignorància i la mirada judiciosa del propi règim envers elles així com el retorn a les tradicions i la pèrdua de llibertats per a la dona va provocar que les filles de les vençudes acabessin per negar la figura materna.

Comenta la Lluïsa Muraro que només respectant la mare es crea ordre simbòlic dins qualsevol realitat històrica on ens toqui viure. El franquisme va impedir la reconciliació aconseguint així que la filla perdés una part de la seva pròpia identitat per acabar convertint-se en jutge de la seva pròpia mare.

Les filles de l'exili van acabar no tenint un lloc en el món. No tan sols van perdre la pàtria com a tal sinó també la pàtria del món dels afectes i dels sentiments que van rebre de la pròpia mare:

Seguint les paraules de la Lluïsa Muraro saber parlar és un dot o un do revocable de la mare i la inhibició de la paraula és l'anul·lació de la dot —essent necessari per a recuperar-la pactar amb la matriu de la vida—. Un fet que explica que en el cas de les filles de l'exili se'ls negués (amb la negació de l'ordre simbòlic de la mare) el seu propi llenguatge, la seva capacitat de parlar per si mateixes així com l'apertura que fonamenta la condició de llibertat en benefici d'altres llengües apreses més artificials: les del poder i les dels interessos de l'Estat. Les filles de l'exili, orfes i sense capacitat de denúncia a través de la paraula, varen contribuir sense saber-ho als interessos del propi règim.

Es important en aquest sentit endinsar-se en el món de la ficció per tal de veure com a través de la creació literària s'exorcitzen els silencis de les vençudes. La trilogia de la Josefina Rodríguez Aldecoa: *Historia de una maestra* (1990),⁴ *Mujeres de negro* (1994),⁵ i *La fuerza del destino* (1997)⁶ és interessant d'una banda perquè surt a la llum en un moment en el qual els intel·lectuals consideren que la memòria històrica ha de ser rescatada de l'oblit.⁷ Un moment on el canvi polític amb l'arribada dels socialistes al poder no ofereix les expectatives del perdó i de la memòria que esperava el bàndol dels vençuts.

Però també és convenient estudiar-la des d'un punt de vista de gènere. Rescatant una història en femení —de mans de la relació entre una mare i una filla—, Josefina Rodríguez Aldecoa s'encarrega de donar llum a l'altra mirada de la història. Dins la trilogia es troba l'ordre simbòlic matern, tant per la seva adquisició com per la seva pèrdua, així com els dubtes i el desterrament emocional de dues dones que busquen com arrelar-se en terres inhòspites.

El puzzle es completa quan al llarg de les tres novel·les s'aclareix la manera com la pèrdua de la pàtria entra en relació directa amb la pèrdua de la simbologia materna.

A la primera part de la trilogia, *Historia de una maestra*, Gabriela, la mare, és una jove mestra en l'Espanya rural dels anys trenta. Casada amb l'Ezequiel descobreix la maternitat poc temps després del casament. El naixement de la Joana és l'esdeveniment més important a la vida de la Gabriela, un fet corroborat pel fet que l'escriptora faci coincidir l'arribada al món de Joana amb el naixement de la Segona República. El canvi i la il·lusió així com la mirada envers un futur esperançador són elements que coincideixen tant en un fet com en un altre.

Al llarg de les novel·les els dos papers que ha hagut de viure la Gabriela (el de mare i el de mestra) circulen en paral·lel, i ambdós constitueixen i forgen els principis liberals i el caràcter de la protagonista.

Respecte a la maternitat en la novel·la s'estableix un vincle entre la mare i la filla on impera l'ordre simbòlic matern al que fa referència la Lluïsa Muraro. Després del naixement de la Joana, la mare i la filla entren en un univers on els gestos i les pautes del llenguatge matern són suficients per crear entre elles les bases d'un món propi. La unió que s'estableix entre les dues les aïlla fins i tot davant dels imminents atemptats que auguren la guerra civil del 36. D'aquesta manera ho descriu la Gabriela:

Mi vida transcurría ajena a cualquier fenómeno que no fuera el de mi maternidad. Cuando la niña dormía en su cuna, yo me instalaba a su lado y sin darme cuenta me sentía caer en un letargo. Como si todavía no se hubiera resuelto la separación, el corte del cordón que nos unía, seguía yo prisionera del ritmo y la frecuencia de sus funciones vitales: dormía cuando ella dormía y me embargaba el dolor cuando ella, por la menor causa, lloraba.⁸

Amb l'afusellament de l'Ezequiel s'inicia una etapa diferent per les dues. Després de la pèrdua de la figura paterna, la Gabriela decideix abandonar les muntanyes asturianes i marxa a viure amb la seva filla i la mare a la ciutat més propera. És aleshores quan la Gabriela comença a patir les conseqüències de l'exili interior. Durant aquests primers anys l'aïllament i el temor de ser denunciades per la seva implicació amb el bàndol dels vençuts marquen els passos de les tres dones.

Malgrat que la Joana es troba, aleshores, en edat de començar l'escola, un fet que segons la Lluïsa Muraro suposaria la pèrdua de l'ordre simbòlic de la mare, no és aquest el cas del personatge, donat que és la Gabriela, la que s'ocupa a casa dels seus primers anys escolars. D'aquesta manera l'ordre simbòlic no només es manté sinó que per la seva prolongació es defensa, constituint així una de les característiques principals que definiran l'estreta relació entre la Gabriela i la seva filla. D'aquesta manera la Joana descriu les vivències d'aquest període:

Nos acostumbramos a estar solas, a ayudarnos la una a la otra, a repartirnos las tareas entre las cuales la más importante era el cuidado de la abuela.⁹

La figura de l'àvia també serveix per a reforçar l'univers femení i l'ordre simbòlic de la mare pel fet que es rescata el *continuum maternum*, que segons paraules de Muraro ve donat per la mare i les mares predecessores. La genealogia femenina pren d'aquesta manera consistència gràcies a la seva pròpia naturalesa. La filla hereta un llenguatge que la manté unida als seus ancestres i que estableix les bases de la seva pròpia identitat com a dona. Tal i com subratlla la Lluïsa Muraro:

Para verlas y contarlas así primero tenemos que aceptar esa potencia que recibimos de nuestras antepasadas por medio del continuum materno.¹⁰

Una aportació de la teòrica que resulta especialment interessant en la mesura en què introdueix que tota dona que ve al món ho fa com a

rèplica i mirall de la seva pròpia mare tenint, però, la vocació de ser no solament reflex sinó també muda inquisidora. Només així s'entenen les paraules de la Gabriela:

Juana me miraba reclamando justicia y comprensión, pero yo había heredado con la meticulosa pasión por los cuidados de mi hija las rotundas manías de mi madre.¹¹

Els primers indicis de la malaltia de l'àvia coincideixen amb l'entrada de la Joana a l'escola. Es la primera separació entre mare i filla. En el cas de la Joana suposa a més a més la descoberta d'altres codis i d'altres lligams que li vénen donats de l'exterior. Així ho comenta:

Mi madre empezó a pensar en la posibilidad de enviarme a alguna escuela para que no estuviera todo el día en casa.¹²

Aquesta separació arribarà al seu punt més àlgid en la segona part de la trilogia. A la novel·la *Mujeres de negro* amb la mort de l'àvia i el consegüent exili de la mare i de la filla, la Gabriela s'aventura a marxar a Mèxic del braç de l'Octavi, el seu segon marit, sabent que deixa enrera la pàtria i per extensió l'univers de la mare. La Joana, per la seva part, inicia una etapa on es mou entre el temor de perdre la seva mare en una pàtria que no acaba de fer seva, i entre les diferents vivències que marquen definitivament la separació amb l'ordre simbòlic matern. L'adolescència i l'allunyament —pel fet de continuar els seus estudis internada en una escola— l'acabaran enfrontant a la Gabriela; amb aquestes paraules ho descriu:

La adolescencia marcó el principio de mi deseo de separación.¹³

Una separació necessària que ahora anticipa la seva entrada en el món dels adults i reforça la seva identitat. D'aquesta manera ho justifica la Lluïsa Muraro:

En la medida en que la cultura nos separa y se separa de la naturaleza, se hace igualmente necesario que nos alejemos de la madre y volvamos la espalda a la experiencia de relación con ellas para ingresar en el orden simbólico y social, separación en la que el padre es el agente. En otras palabras, la independencia simbólica se paga necesariamente con la pérdida del punto de vista de la pareja creadora del mundo.¹⁴

Tornant a la ficció si bé fins en aquest moment els referents en relació a l'univers matern no acceptaven rèpliques, també és cert que a l'adolescència comencen a confondre's amb aqueixos que li vénen de l'exterior de manera que inevitablement la Joana entra en les comparacions i en les crítiques.

Con Soledad se podía hablar de todo. Tenía una habilidad extraordinaria para establecer un contacto individual. Era generosa de su tiempo y, en mi caso, paciente con la torpe exposición de mis problemas.¹⁵

És aquesta l'etapa més complexa del personatge que busca i indaga entre els seus propis referents. La Joana necessita una pàtria que ja no troba en una mare que percep cada cop més absent.

Por primera vez me dí cuenta del cambio que había sucedido en nuestras vidas. El matrimonio de mi madre no significaba sólo una nueva residencia, una forma de vida diferente y más grata, sino una forma nueva en nuestra relación.¹⁶

En aquest caminar errant cercant el retrobament, la Joana emprèn el camí del retorn envers els seus orígens. D'aquí que decideixi tornar a Espanya i recórrer els paisatges viscuts durant la seva infància. Un periple que l'endinsa en l'Espanya rural i en les dones que l'habiten. Dones de negre que la Joana troba en el seu camí i que inevitablement identifica amb la seva mare. Com a conseqüència de la recuperació de la simbologia de la mare, la pàtria deixada enrera durant uns anys es converteix d'aquesta manera en el seu lloc al món.

És aquí on el personatge decideix establir els seus primers vincles afectius. Lluny però paradoxalment molt a prop de la mare i de les altres mares que la van precedir:

Reconocí a mi madre en la mujer de negro que viajaba a mi lado. La visión sombría del mundo que la rodeaba. La incapacidad de salir de su propio ropaje.¹⁷

El personatge de la Joana necessita allunyar-se de la Gabriela per poder entendre el comportament d'una dona de negre, o en altres paraules i seguint la teoria d'André Green, de la mare morta (*Narcisismo de vida, narcisismo de muerte, 1986*). Una mare morta que en contra del que es podria creure, segueix viva, però que està psíquicament morta davant els ulls de la seva filla.¹⁸

Ara bé, com passa la Joana de la separació a la reconciliació?

Si bé és necessària la distància per tal de poder comprendre el comportament d'aquesta mare i d'aquesta dona de negre, també és cert que la separació suposa paradoxalment un retrobament amb la pròpia mare. La Joana així es reconcilia amb la imatge materna des de la distància però també des de l'apropament que li ofereix recuperar una part de l'univers matern. La pàtria de la Joana s'estableix, d'aquesta manera, en el món dels afectes. Un món on els codis han estat establerts durant la infància. Una pàtria sense fronteres on els límits es trobaven en l'ordre simbòlic matern. Així ho expressa:

México era el amor profundo a la vida y la irónica aceptación de la muerte. Y era también lo que quedaba de la presencia de España, la arquitectura y las costumbres pero sobre todo el idioma, ese idioma capaz de hacernos vibrar al mismo tiempo con la misma palabra. El idioma, mi única, mi verdadera patria.¹⁹

Dins la trilogia de la Josefina Rodríguez Aldecoa s'aposta per la relació mare-filla. Desfilant les claus d'aquesta relació es defensen i es reivindiquen. Profunditzant en la relació entre la Gabriela i la Joana es desvetllen tant la instauració de l'ordre simbòlic de la mare com la peregrinació a la recerca de la pàtria i de la pròpia mare que més enllà del món de la ficció van emprendre tantes altres filles de l'exili. D'aquí que més d'un cop totes dues com tantes altres que pateixen l'exili es demanin on es troba la veritable pàtria.

Con la inseguridad del exiliado me pregunto con frecuencia: ¿Dónde está el núcleo de mi vida? En los treinta y ocho años de España o en los treinta y tres de México? ¿Pertenezco a aquí o a allí? En uno de los dos sitios debo estar de paso? Pero no he logrado averiguar en cuál de los dos.²⁰

Això explica que al final de la trilogia després d'anys de lluites internes i de conflictes la Gabriela i la Joana cansades de trobar-se expatriades de si mateixes escurcin distàncies gràcies als seus retrobaments respectius:

Al despedirnos, Mercedes me dijo: Este es tu hogar. Vuelve cuando quieras. Pero la Hacienda es sólo su hogar. Y yo tengo lo más parecido al mío aquí, cerca de Juana y Miguel y Sergio.²¹

En la mesura que la mare simbolitza la terra i la vida, el fet d'haver viscut enmig del desarrelament suposa que aquesta recerca de les arrels entri en

relació amb els orígens de la vida. Ambdues arrelen les seves fronteres més en les persones que en els llocs. Confirma aquesta idea la comparació que estableix la mare de la Gabriela entre la dona i l'arbre, quan descobreix que la seva filla traça sobre un mapa els contorns de terres llunyanes.

Yo calcaba un mapa de un libro. En aquel momento dibujaba los contornos de América y estaba empezando a fantasear sobre lo lejos que estaba aquel continente y la inmensidad del mar que lo separaba de nosotros [...]

Un árbol, cuando se cortan las ramas, sigue creciendo hacia arriba y le salen nuevas ramas. La vida no es más que eso, hija mía, un árbol que crece derecho y aguanta vendavales.²²

L'arbre s'arrela i aguanta les intempèries. Com l'arbre també les filles de l'exili resisteixen i suporten les adversitats. Prolongar les arrels no només serveix per a dibuixar els contorns de la pàtria sinó que també forja el seu caràcter i el seu propi destí.

En conclusió amb aquestes tres novel·les la Josefina Rodríguez Aldecoa ja no tan sols defensa la potència materna sinó que la defensa i la recupera. Es rescata així el punt de vista dels orígens on es tanquen les claus de la veritable pàtria i un sentit del ser originari de la filla i d'altres filles de l'exili que han buscat una terra on arrelar el món dels afectes i de les emocions.

Tant els enfrontaments com els conflictes entre la Gabriela i la Joana desemboquen en la reconciliació. Es troba així la necessitat de mediació que en termes de la Lluïsa Muraro ens imposa la mare al llançar-nos al món, i que ens permeten tornar a comunicar-nos amb ella per tal de compartir l'experiència. Sense la qual tal i com ens afirma la Lluïsa Muraro:

Nuestra vida sería tal vez un destierro sin fin en un desierto vacío o a la inversa, lleno, pero de cosas insensatas, por donde vagaríamos desdichados por lo perdido, pero sin siquiera el sentimiento de haber perdido algo.²³

Mercedes Almagro Bataillou
Université de Perpignan Via Domitia
1, rue Charles Percier,
66000 Perpignan
mercedes.almagro@univ-perp. fr

Notas

1. Luisa Muraro, *El orden simbólico de la madre*, Madrid, ed., Horas y horas, 1994.
2. *Ibidem*, p. 50.
3. Amb el canvi polític de març del 2004 els socialistes intenten rescatar la memòria històrica, després de diverses dècades de silenci, que per a molts ha suposat un període massa llarg.
4. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Historia de una maestra*. Barcelona: ed. Anagrama, 1990.
5. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Mujeres de negro*. Barcelona: ed. Anagrama, 1994.
6. Josefina Rodríguez Aldecoa, *La fuerza del destino*. Barcelona: ed. Anagrama, 1997.
7. Josefina Rodríguez Aldecoa escriu aquesta trilogia durant la dècada dels noranta. Després del franquisme s'estableix un pacte de silenci que permet entrar en la democràcia sense reobrir ferides del passat. Un període de silenci massa llarg que amb l'arribada dels socialistes al poder no es resol. Varen ser els escriptors i els intel·lectuals qui es van encarregar de fer-ho.
8. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Historia de una maestra*. Op. cit., p. 112.
9. *Ibidem*, p. 50.,
10. Citat per la Mercedes Carbayo en *Buscando un lugar entre mujeres: Buceo en la España de Carmen Martín Gaité*. Málaga: ed. Universidad de Málaga, 1998.
11. Josefina Rodríguez Aldecoa, *La fuerza del destino*. Op. cit., p. 109.
12. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Historia de una maestra*. Op. cit., p. 30.
13. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Mujeres de negro*. Op. cit., p. 100.
14. Luisa Muraro, *El orden simbólico de la madre*. Op. cit., p. 42.
15. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Mujeres de negro*. Op. cit., p. 105.
16. *Ibidem*, p. 69.
17. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Mujeres de negro*. Op. cit., p. 154.
18. André Green, *Narcisismo de vida, narcisismo de muerte*. Buenos Aires: ed. Amorrortu Editores, 1986.
19. *Ibidem*, p. 230.
20. Josefina Rodríguez Aldecoa, *La fuerza del destino*. Op. cit., p. 113.
21. *Ibidem*, p. 231.
22. Josefina Rodríguez Aldecoa, *Mujeres de negro*. Op. cit., p. 34.
23. Luisa Muraro, *El orden simbólico de la madre*. Op. cit., p. 57.

Bibliografía

- ALDECOA, RODRÍGUEZ, J. (1990). *Historia de una maestra*. Barcelona: Anagrama, 1996.
- (1994). *Mujeres de negro*. Barcelona: Anagrama.
- (1997). *La fuerza del destino*. Barcelona: Anagrama.
- ADELA KOHAN, S. (2000). *De la autobiografía a la ficción*. Barcelona: Grafein.
- ALBORD, C. (1994). *Madres e hijas en la narrativa española contemporánea escrita por las mujeres: mártires, monstruos o musas?* Philadelphia, Pennsylvania: Saint Josephs University.
- ALBORG, C. (1993). *Cinco figuras en torno a la novela de posguerra, Galvarriato, Soriano, Formica, Boixadós y Aldecoa*. Madrid: Libertarias.
- CARBALLO ABENGÓZAR, M. (1998). *Buscando un lugar entre mujeres: Buceo en la España de Carmen Martín Gaité*. Málaga: ed. Universidad de Málaga.
- CIPLIKAIUSKAITÉ, B. (1988). *La novela femenina contemporánea 1970-1985*. Barcelona: Anthropos.
- COUCHARD, F. (1991). *Emprise et violence maternelles. Etude d'anthropologie psychanalytique*. París: Dunod.
- FREIXAS, L. (2000). *Literatura y mujeres*. Barcelona: Destino.
- GREEN, A. (1986). *Narcisismo de vida, narcisismo de muerte*. Buenos Aires: Amarrortu Editores.
- IRIGARÍA, L. (1977). *Ce sexe qui n'en est pas un*. París: Minuit, col. Critique, París.
- IRIGARÍA, L. (1977). *Spéculum de l'autre femme*. París: Minuit, col. Critique, París.
- MASANET, L. (1998). *La autobiografía femenina española contemporánea*. Madrid: Fundamentos.
- MAYANS-NATAL, M-J. (1991). *Narrativa femenina española de posguerra*. Madrid: Pliegos de ensayos.
- MOLERO, A. (2000). *La autoficción en España*. Zurich: Perspectivas hispánicas.
- MURARO, L. (1994). *El orden simbólico de la madre*. Madrid: Horas y horas.
- NICHOLS, G. (1992). *Descifrar la diferencia*. Madrid: Siglo XXI.
- REDONDO GOICOECHEA, A. (2001). «Introducción literaria. Teoría y crítica feministas», *Feminismo y misoginia en la literatura española*. Madrid: Nancea, pp. 19-46.
- RODRIGO, A. (1999). *Mujer y exilio*. Madrid: Compañía literaria.
- ROURA, A. (1998). *Mujeres para después de una guerra*. Barcelona: Flor de Viento.
- PÀMIES, T. (2000). *Memòries de guerra i exili*. Barcelona: Proa memòria.

